

روند شهرنشینی، مسئله شهرهای بزرگ

دکتر فرانک سیف‌الدینی - استادیار گروه شهرسازی، دانشگاه شیراز

چکیده

مطالعه رشد و سطح شهرنشینی، منعکس‌کننده این واقعیت است که رشد جمعیت شهری به سرعت در حال افزایش است و این افزایش رشد جمعیت، بیشتر متوجه شهرهای بزرگ می‌باشد (۱) در کشورهای در حال توسعه بالگوی اولیه رشد شهرنشینی، بیشترین رشد مربوط به بزرگترین شهر است. این پدیده مشکلات اقتصادی و اجتماعی زیادی را به همراه دارد که در این مقاله مورد بحث قرار می‌گیرد. چگونگی روند شهرنشینی در سیاست‌گذاریهای شهری و منطقه‌ای از اهمیت زیادی برخوردار است.

واژگان کلیدی: روند شهرنشینی، شهرگریزی، حومه‌نشینی، ساختار شهری، سطح شهرنشینی، میزان شهرنشینی،

برگشت جریان حرکت به طرف شهر

مقدمه

مطالعه سطوح و رشد شهرنشینی نشان‌دهنده این واقعیت است که رشد جمعیت شهری به سرعت در حال افزایش می‌باشد. آمار نشان می‌دهد که در شروع قرن نوزدهم حدود ۳ درصد از جمعیت دنیا در نواحی شهری زندگی می‌کردند. این رقم در سال ۱۹۰۰ به حدود ۱۵ درصد و در حال حاضر نیز به حدود ۴۶ درصد رسیده است و انتظار می‌رود که در سال ۲۰۰۰ به ۴۸/۲ درصد و در سال ۲۰۲۵ به ۶۲/۵ درصد برسد؛ یعنی در سال ۲۰۲۵ حدود ۳ جمعیت دنیا در شهرها زندگی خواهند کرد (برادشاو، ۱۹۸۷، صص ۲۳۹ - ۲۲۴). این رقم برای جهان توسعه یافته بسیار بالاتر و با تغییرات در رشد تکنولوژی، اقتصادی و اجتماعی این جوامع همراه بوده است. این روند در کشورهای در حال توسعه هم مشاهده می‌شود و بطور کلی روندی جهانی است؛ اما باید توجه داشت که تفاوت زیادی بین عوامل بوجود آورنده شهرنشینی و پیامدهای آن در جهان توسعه یافته و در حال توسعه وجود دارد (روبرتز، ۱۹۷۸). فرآیند شهرنشینی مجموعه‌ای از عوامل متعدد سیاسی، اقتصادی، تکنولوژیکی، جغرافیایی و فرهنگی می‌باشد. در حالیکه همه این عوامل باید بحساب آیند، اما درجه تأثیر هر یک از عوامل در

زمانها و مکانهای مختلف متفاوت هستند. گوناگونیهایی که بین سطوح شهرنشینی و میزان شهرنشینی بین کشورهای توسعه یافته و در حال توسعه در زمانهای مختلف مشاهده می شود، نشاندهنده گوناگونیها در سیستم توسعه اقتصادی - اجتماعی دنیا و گوناگونیهای تاریخی است.

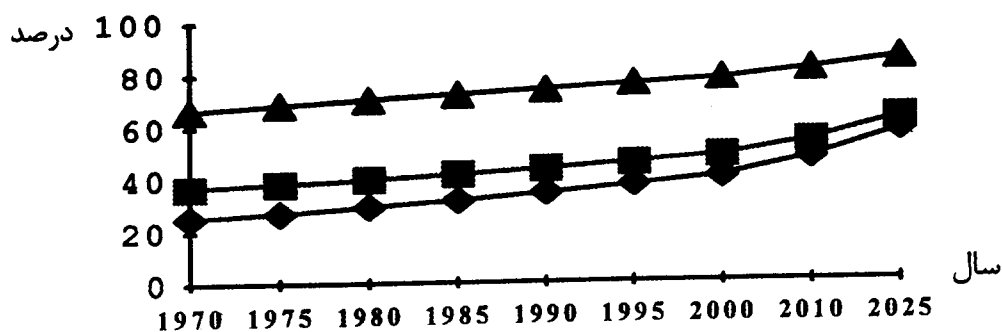
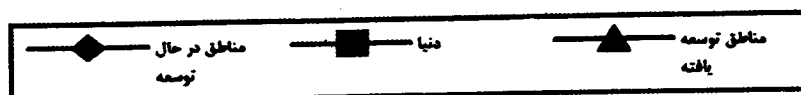
در این مقاله با استفاده از داده های جمع آوری شده توسط سازمان ملل، تفسیری بر چگونگی روند شهرنشینی در دنیا، کشورهای توسعه یافته و در حال توسعه و بزرگترین تجمعات شهری دنیا در فاصله زمانی سالهای ۲۰۲۵ - ۱۹۷۰ آمده است. سپس با توجه به روند آینده شهرنشینی در جهان در حال توسعه و ایران، پدیده شهرنشینی را بعنوان عامل مرتبط با مسایل اجتماعی و اینکه این روند چه تاثیری بر سیاست گزارها، در جهت رفع مشکلات اجتماعی خواهد داشت، مورد بررسی قرار می دهد.

روند شهرنشینی

بررسی فرآیند شهرنشینی دنیا از سال ۱۹۷۰ نشان می دهد که روند رشد شهرنشینی در طول دهه های گذشته ادامه داشته و در دهه های آینده نیز ادامه پیدا خواهد کرد و تا سال ۲۰۰۰ نزدیک به ۴۸ درصد از جمعیت دنیا در شهرها زندگی خواهند کرد (یونایتد نیشنز، ۱۹۸۵).

جدول ۱- نسبت جمعیت شهرنشین ۲۰۲۵ - ۱۹۷۰ (ارقام به درصد)

مناطق اصلی	۱۹۷۰	۱۹۷۵	۱۹۸۰	۱۹۸۵	۱۹۹۰	۱۹۹۵	۲۰۰۰	۲۰۱۰	۲۰۲۵
دنیا	۳۶/۹	۳۸/۳	۳۹/۹	۴۱/۶	۴۳/۶	۴۵/۸	۴۸/۲	۵۳/۸	۶۲/۵
مناطق توسعه یافته ^(۱)	۶۶/۴	۶۸/۷	۷۰/۶	۷۲/۴	۷۴/۲	۷۶	۷۷/۸	۸۱/۲	۸۵/۴
مناطق در حال توسعه ^(۲)	۲۵/۲	۲۷/۱	۲۹/۴	۳۱/۷	۳۴/۴	۳۷/۳	۴۰/۴	۴۷/۳	۵۷/۷

نمودار ۱- نسبت جمعیت شهرنشین ۲۰۲۵ - ۱۹۷۰ (درصد)

مآخذ: برآوردها و پیش بینی های شهری، جمعیت روستا و شهر، ۱۹۹۰ - ۲۰۲۵: برآورد سال ۱۹۸۲ (انتشارات سازمان ملل)

۱ - مناطق توسعه یافته شامل امریکای شمالی، ژاپن و همه مناطق اروپا، استرالیا، نیوزیلند.

۲ - مناطق در حال توسعه شامل همه مناطق آفریقا و امریکای لاتین، پنج منطقه آسیا (بجز ژاپن) و دو منطقه اقیانوسیه (بجز استرالیا و نیوزیلند)

روند شهرنشینی در دنیا تفاوت‌های موجود بین مناطق در حال توسعه و توسعه یافته را نشان نمی‌دهد. با توجه به نمودار شماره (۱)، در مناطق در حال توسعه (در سال ۱۹۷۰) فقط یک چهارم جمعیت در نواحی شهری زندگی می‌کردند، اما این مناطق به سرعت در حال شهری شدن هستند. نسبت جمعیت شهری به روستایی در سال ۱۹۹۵ به ۳۷/۳ و در سال ۲۰۲۵ به ۵۷/۷ درصد خواهد رسید. با وجود ادامه رشد شهرنشینی در مناطق در حال توسعه، درصد جمعیت شهری پیش‌بینی شده برای این مناطق در سال ۲۰۲۵، زیر سطح شهرنشینی مناطق توسعه یافته در سال ۱۹۷۰ باقی خواهد ماند. طبق نتایج پیش‌بینی شده، تا سال ۲۰۲۵ حدود ۸۵ درصد از جمعیت مناطق توسعه یافته در نواحی شهری زندگی خواهند کرد.

حال اگر میزان شهرنشینی را در این فاصله زمانی مورد بررسی قرار دهیم، میزان شهرنشینی در سراسر جهان در فاصله زمانی ۲۰۱۰-۲۰۰۰ افزایش و از آن به بعد کاهش خواهد یافت. با توجه به سطح بسیار بالای شهرنشینی در کشورهای توسعه یافته در سال ۱۹۷۰، میزان شهرنشینی بصورت قابل توجهی پائین تر از میزان شهرنشینی در کشورهای در حال توسعه بوده است که حتی در بعضی از کشورهای توسعه یافته، میزان شهرنشینی به یک نقطه سکون می‌رسد (جدول ۲).

جدول ۲- میزان شهرنشینی^(۱) (درصد تغییر سالانه)، ۱۹۷۰ - ۲۰۲۵

مناطق اصلی	۱۹۷۰ تا	۱۹۷۵ تا	۱۹۸۰ تا	۱۹۸۵ تا	۱۹۹۰ تا	۱۹۹۵ تا	۲۰۰۰ تا	۲۰۱۰ تا
دنیا	۰/۷۲	۰/۸۱	۰/۸۴	۰/۹۳	۰/۹۸	۱/۰۳	۱/۱۰	۱
مناطق توسعه یافته	۰/۶۹	۰/۵۳	۰/۵۰	۰/۴۹	۰/۴۸	۰/۴۶	۰/۴۳	۰/۳۴
مناطق در حال توسعه	۱/۴۳	۱/۵۸	۱/۵۶	۱/۶۱	۱/۶۲	۱/۶۰	۱/۵۹	۱/۳۲

مآخذ: برآوردها و پیش‌بینی‌های شهری، جمعیت روستا و شهر، ۲۰۲۵ - ۱۹۹۰: برآورد سال ۱۹۸۲ (انتشارات سازمان ملل)

با توجه به جدول شماره (۲) پیش‌بینی می‌شود که برای کشورهای توسعه یافته و در حال توسعه، میزان شهرنشینی بعد از سالهای ۱۹۹۵ - ۱۹۹۰ کاهش یابد. مقایسه روند میزان شهرنشینی برای کشورهای توسعه یافته و در حال توسعه و دنیا نشان می‌دهد که مناطق در حال توسعه بدلیل میزان بالای رشد جمعیت شهری، نقش بیشتری در روند افزایش کل جمعیت دارند. با توجه به داده‌ها، اگر چه نتایج پیش‌بینی، افزایش بیشتری در «سطح شهرنشینی»^(۲) (درصد افراد ساکن شهر) برای دوره ۲۰۲۵ - ۱۹۸۰ را نشان می‌دهد، اما این نتایج باید به دقت تفسیر شود؛ زیرا «میزان افزایش»^(۳) رو به کاهش بوده است. بعنوان مثال، در مناطق توسعه یافته‌ای که سطح شهرنشینی آن به ۸۰ درصد رسیده است، تغییر جهت در روند شهرنشینی^(۴) تجربه شده است.

۱- میزان شهرنشینی، میزان متوسط تغییر سالانه درصد جمعیت شهری

2- Level of Urbanization (percentage of total population living in the cities).

3- Rate of Urbanization.

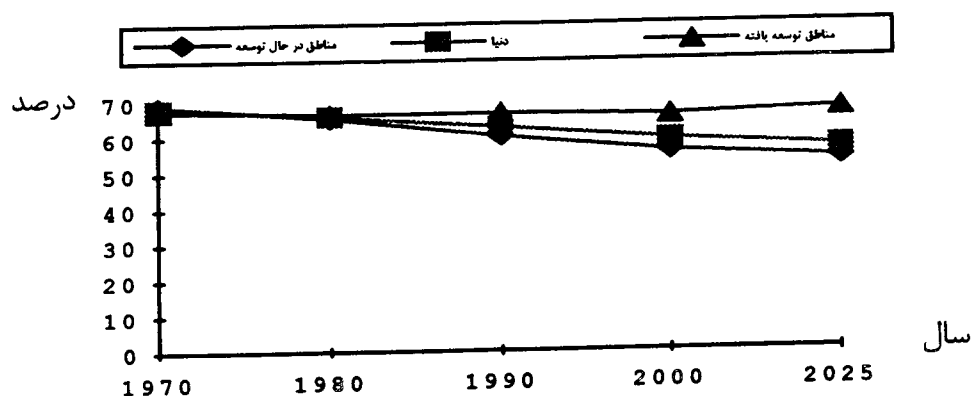
4- Deurbanization.

تغییر جهت در شهرنشینی از بزرگترین شهرها به شهرهای متوسط، به معنی کاهش شهرنشینی نیست؛ بلکه به معنای تغییر در سلسله مراتب شهری در جهت رشد شهرهای کوچک و متوسط است که در واقع رسیدن به یک حالت توازن در پروسه شهرنشینی محسوب می‌شود (جداول شماره ۳ تا ۵). بنابراین برای تجزیه و تحلیل فرآیند شهرنشینی باید علاوه بر سطح و میزان شهرنشینی، خصوصیت ساختار شهری مورد مطالعه قرار گیرد (تیلی، ۱۹۷۴).

کشورهای با سطوح شهرنشینی مشابه می‌توانند ساختار شهری متفاوتی داشته باشند؛ بعنوان مثال در یک کشور، شهرنشینی ممکن است بصورت تمرکز جمعیت در یک شهر بزرگ باشد که آنرا «الگوی اولیه شهرنشینی» می‌نامند.^(۱) در حالیکه شهرنشینی ممکن است بطور موزونی در شهرهای بزرگ، متوسط و کوچک صورت گیرد (به صورتیکه در کشورهای توسعه یافته در حال اتفاق افتادن است). در کشورهای در حال توسعه، جمعیت شهری غالباً از نظر مکانی در بزرگترین شهرها متمرکز است و «الگوی اولیه شهرنشینی»^{*} بیشتر مشاهده می‌شود (گوگلر، ۱۹۸۸). در این حالت حتی میزان متوسطی از رشد جمعیت شهری می‌تواند فشار زیادی بر شهرهای محدودی که در حال جذب افزایش جمعیت شهری هستند، داشته باشد. ارزشیابی منفی‌ای که برنامه‌ریزان سیاست‌گذار و محققین از شهرنشینی دارند، بیشتر در رابطه با نحوه توزیع جمعیت شهری مطرح می‌شود.

جدول ۳- درصد توزیع جمعیت شهری با توجه به اندازه شهر در فاصله زمانی ۱۹۷۰ - ۲۰۲۵

شهر با جمعیت کمتر از یک میلیون نفر					مناطق اصلی
۲۰۲۵	۲۰۰۰	۱۹۹۰	۱۹۸۰	۱۹۷۰	
۵۶/۸	۵۹/۲	۶۲/۸	۶۶	۶۸/۲	دنیا
۶۷/۴	۶۶	۶۶/۷	۶۶/۶	۶۷/۵	مناطق توسعه یافته
۵۳/۶	۵۵/۸	۶۰/۳	۶۵/۴	۶۹	مناطق در حال توسعه

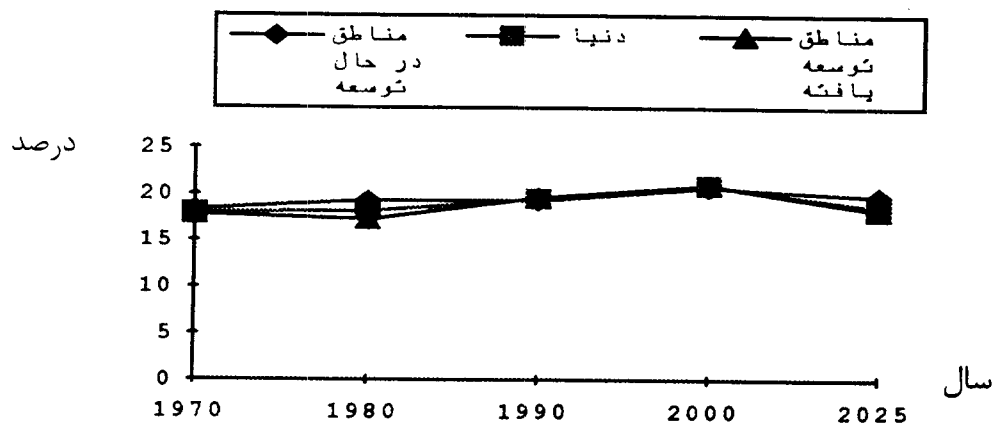
نمودار ۲- درصد توزیع جمعیت شهری در شهرهای با جمعیت کمتر از یک میلیون نفر در فاصله زمانی ۱۹۷۰ - ۲۰۲۵

1- Primate Pattern of Urbanization.

*- منظور از الگوی اولیه شهرنشینی تمرکز بی تعادل جمعیت در یک شهر اصلی است.

جدول ۴- درصد توزیع جمعیت شهری با توجه به اندازه شهر در فاصله زمانی، ۱۹۷۰ - ۲۰۲۵

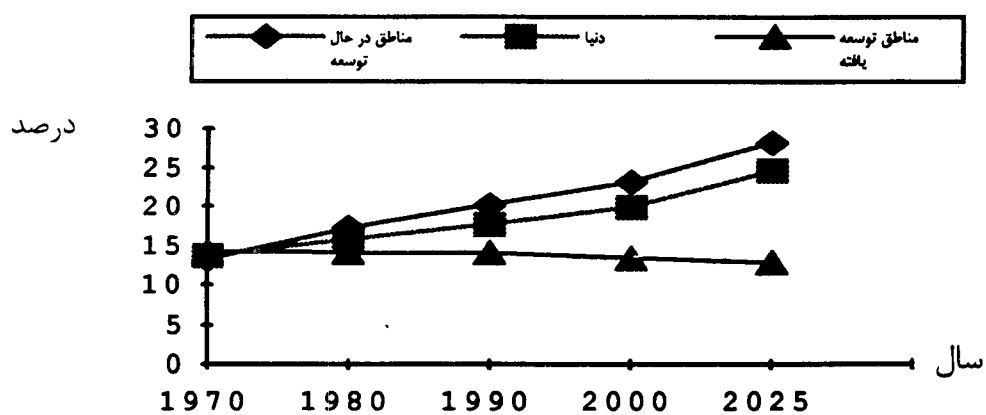
شهر با جمعیت یک میلیون تا ۳۹۹۹/۹۹۹ نفر					مناطق اصلی
۲۰۲۵	۲۰۰۰	۱۹۹۰	۱۹۸۰	۱۹۷۰	
۱۸/۶	۲۰/۹	۱۹/۵	۱۸/۲	۱۸	دنیا
۱۹/۸	۲۰/۷	۱۹/۳	۱۹/۳	۱۸/۳	مناطق توسعه یافته
۱۸/۳	۲۱	۱۹/۶	۱۷/۳	۱۷/۸	مناطق در حال توسعه

نمودار ۳- درصد توزیع جمعیت شهری در شهرهای با جمعیت یک میلیون تا زیر ۴ میلیون نفر در فاصله ۱۹۷۰-۲۰۲۵

جدول ۵- درصد توزیع جمعیت شهری با توجه به اندازه شهر در فاصله زمانی، ۱۹۷۰ - ۲۰۲۵

شهر با جمعیت ۴ میلیون نفر و بیشتر					مناطق اصلی
۲۰۲۵	۲۰۰۰	۱۹۹۰	۱۹۸۰	۱۹۷۰	
۲۴/۶	۱۹/۹	۱۷/۷	۱۵/۸	۱۳/۷	دنیا
۱۲/۸	۱۳/۴	۱۴	۱۴/۱	۱۴/۲	مناطق توسعه یافته
۲۸/۲	۲۳/۲	۲۰/۲	۱۷/۳	۱۳/۲	مناطق در حال توسعه

نمودار ۴- درصد توزیع جمعیت شهری در شهرهای با جمعیت ۴ میلیون نفر و بیشتر در فاصله زمانی ۱۹۷۰-۲۰۲۵

مآخذ: برآوردها، پیش‌بینی‌های جمعیت شهری و روستایی، ۱۹۷۰ - ۲۰۲۵، برآورد سال ۱۹۸۲ (انتشارات سازمان ملل)

مقایسه داده‌ها نشان می‌دهد که محسوس‌ترین تغییر در ساختار شهری^(۱) برای دنیا، بطور کلی در ارتباط با شهرهای با جمعیت ۴ میلیون نفر یا بیشتر است. تعداد شهرها در بالاترین سطح از ۲۳ شهر در سال ۱۹۷۰ به ۳۵ شهر در سال ۱۹۸۰ رسید. بنابراین سهم اینگونه شهرها از کل جمعیت شهری از ۱۴ درصد به ۱۶ درصد افزایش پیدا کرد و پیش‌بینی نشان می‌دهد که تعداد شهرهای با جمعیت ۴ میلیون نفر و بیشتر در سال ۲۰۲۵ به ۱۳۵ شهر خواهد رسید که در آن زمان اینگونه شهرها ۲۵ درصد از کل ساکنین شهری دنیا را تشکیل می‌دهند. با توجه به نمودار شماره (۲) پیش‌بینی می‌شود که درصد توزیع «جمعیت شهری» دنیا در شهرهایی که بین ۱ میلیون تا کمتر از ۴ میلیون نفر جمعیت دارند، کم و بیش ثابت باقی بماند و سهم شهرهای با جمعیت کمتر از یک میلیون نفر که در دهه ۱۹۷۰ در حال کاهش بود، تا سال ۲۰۲۵ ادامه پیدا کند.

جمعیت شهری کشورهای توسعه یافته معمولاً در بزرگترین شهرهای آن کشورها متمرکز است؛ حتی بیش از حالتی که در کشورهای در حال توسعه وجود دارد. اما این وضعیت از سال ۱۹۸۰ برعکس شده است؛ یعنی پیش‌بینی می‌شود که تعداد شهرهای با جمعیت ۴ میلیون نفر و بیشتر در کشورهای در حال توسعه افزایش پیدا کند. در حالیکه در سال ۱۹۷۰، فقط ۱۲ شهر با این تعداد جمعیت در مناطق در حال توسعه وجود داشتند. پیش‌بینی می‌شود که این تعداد به ۱۱۴ شهر برسد و جمعیتی حدود ۱/۱ بیلیون را تشکیل دهند (روبرتز، ۱۹۷۸). بررسی جدول شماره (۵) نشان می‌دهد که در مناطق توسعه یافته، نسبت کل جمعیت شهری در بزرگترین طبقه شهرها در طول دهه ۱۹۷۰ ثابت باقی مانده و پیش‌بینی می‌شود در طول سالهای ۲۰۲۵ - ۱۹۸۰ بطور مداوم کاهش پیدا کند؛ این نشان‌دهنده بازگشت جریان حرکت بسوی شهرهای بزرگ است. تجمع جمعیت در کشورهای توسعه یافته بیشتر بطرف شهرهایی است که در سلسله مراتب شهری در طبقات پائین‌تر قرار دارند (یک تا ۴ میلیون نفر جمعیت).

پیش‌بینی می‌شود که نه تنها بزرگترین شهرها (۴ میلیون نفر و بیشتر) سهم در حال افزایشی از کل جمعیت شهری دنیا در حال توسعه را داشته باشند، بلکه شهرهای متوسط (یک تا ۴ میلیون نفر) نیز سهم جمعیت شهری خود را در مناطق در حال توسعه افزایش دهند و سهم شهرهای باقیمانده (شهرهای زیر یک میلیون) کاهش شدیدی در مناطق در حال توسعه یابد.

بزرگترین تجمعات شهری دنیا

پیش‌بینی جمعیت برای ۳۵ شهر بزرگ دنیا نشان می‌دهد که در توزیع بزرگترین شهرها، بین مناطق توسعه یافته و در حال توسعه، دگرگونی وجود دارد. در سال ۱۹۷۰ نیمی از ۳۵ شهر بزرگ دنیا در کشورهای توسعه یافته قرار گرفته بودند؛ اما تا پایان قرن (سال ۲۰۰۰) فقط کمی بیش از ربع این ۳۵ شهر، در مناطق توسعه یافته خواهند بود. با توجه به آمار سازمان ملل در سال ۱۹۸۸، تهران بعنوان یکی از ۳۵ شهر بزرگ دنیا، در سال ۱۹۷۰ رتبه سی و یکم را با جمعیت ۳/۳ میلیون نفر داشته است و در سال ۱۹۸۰ رتبه بیست و ششم را با ۵/۶ میلیون نفر و در سال ۲۰۰۰ رتبه پانزدهم را با ۱۲/۷ میلیون نفر جمعیت خواهد داشت (اما با توجه به رشد جمعیت شهری، جمعیت تهران در سال آینده حداکثر به ۸ میلیون نفر خواهد رسید) و بالاترین میزان متوسط رشد سالانه (۵/۴ درصد) را

در بین ۳۵ شهر بزرگ دنیا داراست (جداول ۶ و ۷).

روند مشاهده شده در مورد کشورهای در حال توسعه بیانگر آن است که بسیاری از شهرهای بزرگ با میزان بالایی در حال رشد هستند، اما حتی شهرهایی که با میزان نسبتاً پائینی در حال رشد هستند، بدلیل اینکه کل جمعیت پایه آنها بسیار بالا است، تعداد زیادی به جمعیت آنها افزوده می‌شود. مثلاً شهری با جمعیت ۴ میلیون نفر در سال ۱۹۸۰، اگر میزان رشد جمعیتی برابر با نصف میزان رشد کل جمعیت شهری (یعنی ۱/۸ درصد در سال) برای کشورهای در حال توسعه در فاصله زمانی ۱۹۸۵ - ۱۹۸۰ داشته باشد، افزایش جمعیتی برابر با ۸۰۰ هزار نفر در طی دهه ۱۹۸۰ و بیش از یک میلیون نفر در دهه ۱۹۹۰ خواهد داشت (تودارو، ۱۹۷۹).

این وضعیت عکس کشورهای توسعه یافته است که بزرگترین شهرهای آنها با میزان بسیار پائینی در حال رشد هستند و حتی در بعضی موارد، رشد منفی نیز مشاهده شده است. تفاوت دیگر این است که بسیاری از کشورهای توسعه یافته، امکانات زیربنایی گسترده‌ای را برای قبول جمعیت دارند؛ اما در کشورهای در حال توسعه این حالت وجود ندارد.

اجزاء رشد جمعیت شهری

برای مدت زمان طولانی، مهاجرت خالص، تنها منبع اصلی رشد جمعیت شهری بود که شواهد تجربی در مورد کشورهای توسعه یافته و در حال توسعه نشان‌دهنده این روند است. مطالعات اخیر، اجزاء رشد شهری در کشورهای در حال توسعه، تاکید بر افزایش طبیعی جمعیت نسبت به مهاجرت را نشان می‌دهد. بررسیها نشان می‌دهد که در سطوح پائین شهرنشینی، میزان بالای افزایش طبیعی جمعیت در مناطق شهری و روستایی مشاهده می‌شود و انتظار می‌رود که بعنوان منبع اصلی رشد جمعیت شهری، مهاجرت از روستا به شهر بیش از رشد طبیعی نقش داشته باشد. در سطح متوسط شهرنشینی، رشد جمعیت شهری در مرحله اول حاصل از رشد طبیعی جمعیت است. همچنین ساختار سنی جمعیت بصورتی است که افزایش جمعیت شهری بیش از روستایی است. در سطوح بالای شهرنشینی، مهاجرت، بخش عمده رشد جمعیت شهری را تشکیل می‌دهد؛ بدلیل اینکه از رشد طبیعی جمعیت کاسته می‌شود و این امر در کشورهای توسعه یافته بوضوح قابل مشاهده است. البته میزان رشد جمعیت شهری از طریق مهاجرت و افزایش طبیعی جمعیت، برای کشورهای در حال توسعه بالاتر از توسعه یافته است (یونایتد نیشنز، ۱۹۸۵).

از نقطه نظر سیاست‌گذاران کنترل رشد جمعیت، زمانی که جمعیت از میزان رشد پایینی برخوردار است، دانستن درصد اجزاء تشکیل دهنده رشد شهری اهمیت ندارد؛ اما زمانی که میزان رشد شهری بالا است، اهمیت زیادی می‌یابد. بررسی مهاجرت‌های خالص نیز از نظر سیاست‌گذاری اهمیت زیادی دارد؛ بویژه بررسی ترکیب سنی مهاجرت‌های خالص از نظر میزان باروری، ترکیب سنی نیروی کار موجود و نیازها و تقاضای موجود دارای اهمیت زیادی است.

جدول ۶- بزرگترین تجمعات دنیا که با توجه به اندازه جمعیت (۱۹۷۰، ۱۹۸۰، ۲۰۰۰) رتبه‌بندی شده است (ارقام جمعیت به میلیون نفر)

رتبه	۱۹۷۰	جمعیت	۱۹۸۰	جمعیت	۲۰۰۰	جمعیت
۱	نیویورک - آمریکا	۱۶/۳	توکیو - ژاپن	۱۷	مکزیکوسیتی - مکزیک	۲۶/۳
۲	توکیو - ژاپن	۱۴/۹	نیویورک - آمریکا	۱۵/۶	سائوپولو - برزیل	۲۴
۳	شانگ‌های - چین	۱۱/۴	مکزیکوسیتی - مکزیک	۱۵	توکیو - ژاپن	۱۷/۱
۴	لندن - انگلستان	۱۰/۶	سائوپولو - برزیل	۱۲/۸	کلکنه - هند	۱۶/۶
۵	راین رور - آلمان	۹/۳	شانگ‌های - چین	۱۱/۸	بمبئی - هند	۱۶
۶	مکزیکوسیتی - مکزیک	۹/۲	بوینس آیرس - آرژانتین	۱۰/۱	نیویورک - آمریکا	۱۵/۵
۷	بوینس آیرس - آرژانتین	۸/۵	لندن - انگلستان	۱۰	کره	۱۳/۵
۸	لوس آنجلس - آمریکا	۸/۴	کلکنه - هند	۹/۵	شانگ‌های - چین	۱۳/۵
۹	پاریس - فرانسه	۸/۳	لوس آنجلس - آمریکا	۹/۵	ریودوژانیرو - برزیل	۱۳/۳
۱۰	بیجینگ - چین	۸/۳	راین رور - آلمان	۹/۳	دهلی - هند	۱۳/۳
۱۱	سائوپولو - برزیل	۸/۲	ریودوژانیرو - برزیل	۹/۲	بوینس آیرس - آرژانتین	۱۳/۲
۱۲	اوزاکا - ژاپن	۷/۶	بیجینگ - چین	۹/۱	قاهره - مصر	۱۳/۲
۱۳	ریودوژانیرو - برزیل	۷/۲	پاریس - فرانسه	۸/۸	جاکارتا - اندونزی	۱۲/۸
۱۴	مسکو - شوروی	۷/۱	بمبئی - هند	۸/۵	بغداد - عراق	۱۲/۸
۱۵	کلکنه - هند	۷/۱	سئول - کره	۸/۵	تهران - ایران	۱۲/۷
۱۶	تیان جی - چین	۶/۹	مسکو - شوروی	۸/۲	کراچی - پاکستان	۱۲/۲
۱۷	شیکاگو - آمریکا	۶/۸	اوسکا - ژاپن	۸	استامبول - ترکیه	۱۱/۹
۱۸	بمبئی - هند	۵/۹	تیان جینگ - چین	۷/۷	لوس آنجلس - آمریکا	۱۱/۲
۱۹	میلان - ایتالیا	۵/۶	قاهره - مصر	۷/۳	داکا - بنگلادش	۱۱/۲
۲۰	سئول - کره	۵/۴	شیکاگو - آمریکا	۶/۸	مانیل - فیلیپین	۱۱/۱
۲۱	قاهره - مصر	۵/۴	جاکارتا - اندونزی	۶/۷	بیجینگ - چین	۱۰/۸
۲۲	جاکارتا - اندونزی	۴/۵	میلان - ایتالیا	۶/۶	مسکو - شوروی	۱۰/۱
۲۳	فیلادلفیا - آمریکا	۴	مانیل - فیلیپین	۶	بانکوک - تایلند	۹/۵
۲۴	دیترویت - آمریکا	۴	دهلی - هند	۵/۹	تیان جین - چین	۹/۲
۲۵	لنینگراد - شوروی	۴	بغداد - عراق	۵/۷	پاریس - فرانسه	۹/۲
۲۶	دهلی - هند	۳/۶	تهران - ایران	۵/۶	لیما - پرو	۹/۱
۲۷	ناپل - ایتالیا	۳/۶	استامبول - ترکیه	۵/۳	لندن - انگلستان	۹/۱
۲۸	مانیل - فیلیپین	۳/۶	کراچی - پاکستان	۵/۲	کینشا - زئیر	۸/۹
۲۹	هنگ کنگ - هنگ کنگ	۳/۵	لنینگراد - شوروی	۴/۷	راین رور - آلمان	۸/۶
۳۰	مادرید - اسپانیا	۳/۳	بانکوک - تایلند	۴/۶	لائوس - نیجریه	۸/۳
۳۱	تهران - ایران	۳/۳	لیما - پرو	۴/۶	مادارس - هند	۸/۲
۳۲	بانکوک - تایلند	۳/۳	مادرید - اسپانیا	۴/۶	بنگلور - هند	۸
۳۳	کراچی - پاکستان	۳/۱	هنگ کنگ - هنگ کنگ	۴/۶	اوزاکا - ژاپن	۷/۷
۳۴	مادارس - هند	۳/۱	مادارس - هند	۴/۴	میلان - ایتالیا	۷/۵
۳۵	سانفرانسیسکو - آمریکا	۳	فیلادلفیا - آمریکا	۴/۱	شیکاگو - آمریکا	۷/۲

جدول ۷- متوسط رشد سالانه جمعیت برای ۱۹۸۰ - ۱۹۷۰

رتبه	تجمعات شهری	نرخ رشد
۱	نیویورک - آمریکا	-۰/۴
۲	توکیو - ژاپن	۱/۳
۳	شانگهای - چین	۰/۳
۴	لندن - انگلستان	-۰/۵
۵	راین رور - آلمان	-۰/۰
۶	مکزیکوسیتی - مکزیک	۴/۹
۷	بوینس آیرس - آرژانتین	۱/۶
۸	لوس آنجلس - آمریکا	۱/۲
۹	پاریس - فرانسه	۰/۵
۱۰	بیجینگ - چین	۱
۱۱	سائوپولو - برزیل	۴/۴
۱۲	اوساكا - ژاپن	۰/۵
۱۳	ریودوژانیرو - برزیل	۲/۵
۱۴	مسکو - شوروی	۱/۴
۱۵	کلکته - هند	۳
۱۶	تیان جین - چین	۱/۱
۱۷	شییکاگو - آمریکا	۰/۱
۱۸	بمبئی - هند	۳/۶
۱۹	میلان - ایتالیا	۱/۸
۲۰	سئول - کره	۴/۵
۲۱	قاهره - مصر	۳
۲۲	جاکارتا - اندونزی	۴
۲۳	فیلا دلفیا - آمریکا	۰/۲
۲۴	دیترویت - آمریکا	-۰/۵
۲۵	لنینگراد - شوروی	۱/۷
۲۶	دهلی - هند	۴/۹
۲۷	ناپل - ایتالیا	۱
۲۸	مانیل - فیلیپین	۵
۲۹	هنگ کنگ - هنگ کنگ	۲/۵
۳۰	مادرید - اسپانیا	۳/۲
۳۱	تهران - ایران	۵/۴
۳۲	بانکوک - تایلند	۳/۵
۳۳	کراچی - پاکستان	۵/۱
۳۴	مادراس - هند	۳/۶
۳۵	سانفرانسیسکو - آمریکا	۰/۶

مأخذ: Estimates and Projections of Urban, Rural and City Population, 1950-2025: The 1982 Assessment (United Nations Publication).

بطور کلی، مجموع افزایش طبیعی جمعیت و مهاجرت خالص سبب رشد سریع جمعیت شهری می شود؛ اما رشد سریع شهرنشینی منجر به ثبات یا کاهش جمعیت روستایی مناطق در حال توسعه نشده و در بسیاری از کشورها، جمعیت مطلق روستایی بیش از جمعیت مطلق شهری است. بعنوان مثال، در حالیکه آفریقای غربی در فاصله زمانی ۱۹۹۵ - ۱۹۹۰ نرخ رشد سالانه جمعیت شهری ۵/۶ درصد را داشته است؛ در سال ۱۹۹۵ جمعیت شهری آن برابر با ۷۷ میلیون و جمعیت روستایی آن ۱۵۶ میلیون نفر بوده است.

گرایش به سوی شهرهای بزرگ و اثرات اقتصادی - اجتماعی آن

گرایش به سوی شهرهای بزرگ و توسعه شهرنشینی، مهاجرت روستائیان، سکونت مهاجرین در اطراف شهر و رشد بالای طبیعی جمعیت سبب پیدایش مشکلات مختلفی در شهرها می شود که معمولاً با آسیبهای اجتماعی در شهرها همراه است. این پدیده در شهرهای بزرگ کشورهای مختلف آفریقا، امریکا و آسیا مشهود است که تهران و شهرهای بزرگ ایران نیز از این قاعده مستثنی نیستند. تحقیقات جمعیت شناسی و جامعه شناسی مؤسسه مطالعات و تحقیقات اجتماعی نشان می دهد که تهران و چند شهر بزرگ دیگر کشورمان را موج کثیر مهاجرت در بر گرفته، بطوریکه تعادل جمعیت از بسیاری لحاظ بهم خورده است. تهران بعنوان یک «شهر اولیه»^(۱) در الگوی شهرنشینی ایران با رشد سریع جمعیت و با مشکلات زیاد اقتصادی - اجتماعی روبرو خواهد بود و مانند دیگر شهرهای کشورهای در حال توسعه، متناسب با رشد جمعیت خود، رشد سرویس های شهری را به میزان کافی به همراه نداشته است.

ناهماهنگی های فرهنگی، تفاوت در شیوه زندگی روستائیان شهرنشین، پائین بودن سطح سواد، تغییر ماهیت حرفه و زندگی روستائیان در شهر و افزایش ناهمگنی های اجتماعی سبب افزایش بزهکاری در شهرهای بزرگ می شود.

بررسی مطالعات جامعه شناسی دانشگاه شیکاگو در رابطه با مطالعات اکولوژیکی شهری، مشکلات اجتماعی شهری را با بخشهای مختلف یک شهر مرتبط می داند. بررسیها نشان می دهد که انحرافات اجتماعی از قبیل جنایت، خودکشی، اعتیاد و سرقت در نواحی خاصی از شهر صورت می گیرد که معمولاً تراکم جمعیت بالاتر، فقر بیشتر، درصد جمعیت مهاجرنشین بیشتر و نتیجتاً گوناگونی نژادی و فرهنگی بیشتری داشته است. معمولاً نواحی مهاجرنشین، تحرک مکانی بیشتری دارند و مطالعات نشان می دهد که جنایت و فساد در محله هایی صورت می گیرد که سازماندهی اجتماعی نداشته و تحرک مکانی بیشتری دارند. مطالعه فردی بنام برنارد لاندن^(۲) نشان داد که بزهکاری با الگوی عدم سازماندهی در ارتباط است و مناطقی بالاترین میزان بزهکاری را دارند که گوناگونی قومی و نژادی بیشتری داشته و مالکیت مسکونی در آن کمتر است. بطور کلی مطالعات اکولوژیکی بزهکاری نشان می دهد که اکثر تئوریهای محرومیت اجتماعی و عدم سازماندهی اجتماعی را عامل موثر در بزهکاری می دانند.

در ایران هم همین الگوی مشابه مشاهده می شود. بر طبق جرایمی که به کلانتریهای محل در تبریز گزارش شده، مناطق مساعد برای توسعه اعتیاد و آلودگی به مواد مخدر معمولاً مناطقی است که اکثر ساکنین آنها مهاجرین

1- Primate city.

2- Lander, 1979.

تشکیل می‌دهند و تمرکز معتادان در مناطقی است که تراکم جمعیت در آن زیاد است و غالباً دارای شرایط نامطلوب اقتصادی می‌باشد (مساواتی، ۱۳۶۰). مطالعه دیگری در کرج نشان می‌دهد که جرایم مهاجرین کرج بیش از ۲/۳ درصد کل جرایم در کرج طی سال ۱۳۶۷ بوده است (آشوری، ۱۳۷۱).

رشد و توسعه^(۱) آسبهای اجتماعی در محیط شهری، افزایش میزان جرائم در محیط‌های شهری بویژه در شهرهای بزرگ، مسئله‌ای شناخته شده و قدیمی است. یکی از شهرهایی که در امریکا مورد مطالعه جامعه شناسان قرار گرفته، شهر شیکاگو است که به لحاظ جرم و جنایت و ناامنی، شناخته شده است. در ایران بعد از سیستان و بلوچستان، تهران بالاترین سهم را در کشف مواد مخدر، تعداد معتادان و قاچاقچیان داشته است. طبق یک گزارش، در حالیکه ۲۵/۵ درصد تریاکهای کشف شده در سال ۱۳۶۲ مربوط به استان سیستان و بلوچستان بوده، سهم تهران ۱۸/۲۸ درصد بوده است. همچنین میزان هروئین مکشوفه در تهران ۲۷/۴۴ درصد کل کشور بوده است. در واقع سیستان و بلوچستان و تهران بلحاظ توسعه مواد مخدر که ضمناً محل مصرف این گونه مواد نیز هستند، دو منطقه مبدأ و مقصد مواد مخدر بحساب می‌آیند (توسلی، ۱۳۷۱).

بالا رفتن سطح بیکاری، یکی دیگر از مشکلات شهرهای بزرگ است که بصورت‌های آشکار و پنهان در رابطه با بسیاری از مهاجرین به شهر، مخصوصاً مهاجرین روستایی وجود دارد و غالباً در چنین محیطی فعالیتهای ناسالم و غیر قانونی بیشتر مشاهده می‌شود.

با توجه به اینکه جامعه شهرنشین در کشورهای در حال توسعه، عمدتاً در بخش خدمات شهری به فعالیت می‌پردازد؛ خود، یک جامعه مصرف کننده را تشکیل می‌دهد. از اینرو توسعه شهرنشینی سبب بالا رفتن سطح قیمت‌ها و رقابت برای تأمین نیازهای اساسی از قبیل مسکن، آذوقه و وسیله رفت و آمد می‌شود و بنابراین بدلیل اینگونه رقابتهای، یک تنش دائمی در جامعه شهری بزرگ مشاهده می‌شود. در صورتیکه محیط سالم و کار مناسب پیدا نشود، فعالیتهای ناسالم، مشاغل کاذب و رفتارهای تبهکارانه افزایش می‌یابد.

توسعه حاشیه‌نشینی یکی از عواقب رشد شهرنشینی سریع و بدون برنامه است که سبب افزایش تعداد مسکن ناسالم، تراکم زیاد و بالا رفتن برخوردهای اجتماعی می‌شود. غالباً ساکنین این حاشیه‌نشینها را مهاجرین روستایی تشکیل می‌دهند. تحقیقات متعددی که در تهران، کرج، همدان، اهواز و بوشهر بعمل آمده، نشان می‌دهد که نه تنها این گروه از لحاظ اقتصادی قشر پائین جامعه را تشکیل می‌دهند، بلکه در بین آنان توسعه جرایم، بالاخص اعتیاد، افزایش زیادی دارد (مساواتی، ۱۳۶۰).

نامأنوس بودن با محیط شهری و توقعات محیط شهرهای بزرگ، سبب بوجود آمدن مشکلات روانی زیادی برای مهاجرین شده است.

نتیجه‌گیری و ارائه راه حل

تجزیه و تحلیل ساختار شهری نشان می‌دهد که جمعیت شهری در کشورهای در حال توسعه با سرعت بیشتری نسبت به کشورهای توسعه یافته در حال افزایش است. کشورهای توسعه یافته‌ای که قبلاً دارای شهرنشینی سطح بالا بوده‌اند، اکنون این روند را با میزان پائینی ادامه می‌دهند و این روند در بیشتر موارد با عدم

۱- منظور از رشد، افزایش سطح جرائم و منظور از توسعه بالا رفتن تعداد جرائم می‌باشد.

تمرکز جمعیت شهری در شهرهای بسیار بزرگ همراه است. اما روند مشاهده شده در مناطق در حال توسعه نشان می‌دهد که بسیاری از شهرهای بزرگ با میزان بالایی در حال رشد هستند و حتی شهرهایی که با میزان نسبتاً پایینی در حال رشد هستند، با افزایش زیاد جمعیت مواجهند؛ زیرا کل جمعیت شهری به اندازه‌ای بزرگ است که حتی با ورود میزان پائین رشد، منجر به پیدایش رقم جمعیتی بالایی می‌شود.

از نظر توزیع جمعیت در سلسله مراتب شهری، این نتیجه گرفته می‌شود که تمرکز جمعیت در کشورهای در حال توسعه بیشتر در شهرهای بسیار بزرگ است و پیش‌بینی می‌شود که این روند تا سال ۲۰۲۵ ادامه داشته باشد. نتیجه این روند، افزایش تعداد تجمعات بزرگ دنیا در مناطق در حال توسعه است (در مقایسه با مناطق توسعه یافته). در مقابل، در مناطق توسعه یافته، بزرگترین تجمعات در حال از دست دادن جمعیت هستند و پیش‌بینی می‌شود که این روند ادامه پیدا کند و بدین معنی است که روند شهرنشینی در کشورهای توسعه یافته و در حال توسعه جهت‌های متفاوتی را بخود می‌گیرد.

افزایش سریع جمعیت در شهرهای بزرگ کشورهای در حال توسعه سبب مشکلات زیادی از قبیل افزایش افراد در بخش خدمات، افزایش تعداد مصرف‌کنندگان در جامعه شهری، بیکاری آشکار و پنهان، رشد آسیب‌های اجتماعی در محیط شهری، افزایش انحرافات و جرایم در محیط‌های مهاجر پذیر و توسعه حاشیه‌نشینی می‌شود. با توجه به اجزاء تشکیل دهنده رشد جوامع شهری (افزایش طبیعی جمعیت و مهاجرت)، راه‌حلهای پیشنهادی به دو گروه تقسیم می‌شوند: گروه اول در رابطه با سیاستهای کاهش رشد طبیعی جمعیت می‌باشد که از بحث این مقاله خارج است. گروه دوم نیز در رابطه با راههای کاهش رشد جمعیت از طریق مهاجرت است. از آنجاکه مهاجرت روستائیان به شهر در ایران کمتر با رشد صنایع و تکنولوژی در شهر همراه است، بررسی راههای جلوگیری از مهاجرت، اهمیت زیادی دارد.

در رابطه با راههای کاهش مهاجرت باید سعی کرد تا عواملی را که دافع روستائیان از محل زندگیشان است، تقلیل داد از قبیل:

- رایج کردن برنامه‌ریزی منطقه‌ای بصورتی که مشکلات روستائیان و برنامه‌ریزیها برای رفع مشکلات در قالب منطقه‌ای مورد بررسی قرار گیرد.

- سعی در بالا بردن استانداردهای زندگی روستائیان از طریق بالا بردن سطح اشتغال روستایی با ایجاد صنایع خاص روستا و بالا بردن سطح درآمد روستائیان

- تأمین سرویس‌ها و امکانات اولیه زیربنایی (آب، بهداشت، آموزش) در روستاها بصورتی که پراکندگی بیش از حد روستاها مانع از سرویس‌دهی نشود. بدون تأمین نیازهای اساسی، غذا، آموزش، سرویس‌های بهداشتی، پناهگاه مناسب، بهداشت محیط، آب و تأمین منابع انرژی، روند مهاجرت ادامه خواهد داشت.

- بهبود وضع ارتباطات بین روستاهایی که بعنوان قطبهای رشد شناخته می‌شوند با مراکز شهری منطقه

- فراهم آوردن شرایطی برای مشارکت دادن روستائیان در تصمیم‌گیریها و برنامه‌ریزیها برای رفع مشکلات

آنان

- در رابطه با عوامل جاذب روستائیان باید سعی کرد که شهرنشینی بصورت کنترل شده در آید.

سیاستهای سکنی باید بصورتی اثر بخش و واقع‌گرایانه و مطابق با شرایط محلی و فرهنگی صورت گیرد.

ایجاد محیط‌های زنده، جذاب، با عملکرد اقتصادی صحیح، منعکس‌کننده فرهنگ و نیاز انسانها، تأمین‌کننده

- بهداشت و آسایش روانی از اهمیت زیادی برخوردار است.
- ایجاد شرایط مناسب برای مشارکت مؤثر مردم در برنامه‌ریزی، ساخت و مدیریت واحدهای مسکونی از اهمیت زیادی برخوردار است.
- تهیه و اجرای برنامه‌های سکنی‌گزینی جمعیت از طریق بکارگیری علوم و تکنولوژی مناسب در جهت بهترسازی واحدهای مسکونی از اهمیت زیادی برخوردار است.
- ایجاد اشتغال واقعی برای جمعیت موجود، یکی از راههای جلوگیری از مشکلات اجتماعی است.
- سیاستهای جمعیتی‌ای که زندگی در شهرهای کوچکتر و روستا را تشویق کند.
- آموزش روستائیان در مورد مشکلات شهری از طریق رسانه‌های گروهی.

منابع و مأخذ:

- 1- Abu-lughod, Janet (ed).1986. Third World Urbanization, Eyegept. Menthuen.
- 2- Bradshaw, York W. 1987. Urbanization and Underdevelopment: a Global Study of Urbanization, Urban Bias and Economic Dependency. American Sociological Review, 52, PP:224-239.
- 3- United Nations. 1985. Urbanization, World Population Trends, Population and Development Interrelations and Population Policies. Department of International Economic and Social Affairs. Monitoring Report. New York: United Nations.
- 4- Fellmann, Jerom. 1992. Human Geography, U.S. Dubuque. WCB Publishers.
- 5- Flanagan, William G.1983. Contemporary Urban Sociology, Cambridge, University press.
- 6- Gugler, Joseph (ed).1988. The Urbanization of the Third World, London, Oxford University Press.
- 7- Roberts, Brian R.1978. Comparative Perspectives on Urbanization, in David Street (ed). Handbook of Contemporary Urban life. San Francisco, Jessy-Bass.
- 8- Ross, John A (ed). 1981. International Encyclopedia of Population, New York, Fress press.
- 9- Tilly, Charles. 1974. " Urbanization, an Introduction". An Urban World. Boston, Little Brown.
- 10- Tisdale, Hope. 1942. The Process of Urbanization. Social Forces, 20,PP:311-316.
- 11- Todaro, Michael. 1979. Urbanization in developing Nations: Trends, Prospects and Policies. New York: The Population Council Center for Policy Studies. Working Paper No. S.
- ۱۲- آشوری، محمد، مهاجرت و ارتباط آن با جرم، تحقیقی در حوزه قضایی شهرستان کرج، گزارش موسسه تحقیقات قضایی و جرم شناسی، تهران - ۱۳۷۱.
- ۱۳- توسلی، غلامعباس، مهاجرت و تحرک جمعیت شهری و مواد مخدر، گزارش تحقیق، ۱۳۶۰.
- ۱۴- توسلی، غلامعباس، بررسی آسیب و انحرافات اجتماعی و رابطه آن با مشارکت اجتماعی، بخش جامعه‌شناسی شهری و کار و صنعت، مؤسسه مطالعات و تحقیقات اجتماعی، ۱۳۷۱.
- ۱۵- مساواتی، آذر، حاشیه‌نشینی و جرم زایی در تبریز، ۱۳۶۰.